

1.

Неудовлетвореност в лагера на демокрацията

Парадоксите на свободата

ВЪПРОСЪТ ЗА СВОБОДАТА навлезе рязко и много рано в моя живот. До двайсет и четири години живях в страна с тоталитарен режим – комунистическа България. Основното нещо, от което всички около мен се оплакваха, беше недостигът, трудността да си набавиш както основни продукти, така и някои малки „екстри“, които придават повече вкус на живота – било то храна, дрехи, тоалетни принадлежности или обзавеждане. Липсата на свобода идваше обаче непосредствено след това. Управниците контролираха безброй дейности, уповавайки се на хиляди организации, изградени на професионален, квартален или възрастов принцип, както и на партийния апарат, полицията и политическата полиция, наречена „Държавна сигурност“. Следяха живота ни отблизо като най-малкото отклонение от наложения модел рискуваше да бъде изобличено. Разбира се, в това число влизаха области, които потенциално имаха връзка с провъзгласените политически принципи – от литературата и хуманитарните науки до държавните инсти-

туции. Към тях се добавяха и по-неутрални аспекти на живота, за които при други обстоятелства човек трудно би си представил, че могат да придобият идеологическо значение, например изборът на местожителство или на професия, както и очевидно незначителни неща като предпочитанието към определен тип дрехи. Носенето на минижуп или на възтесен панталон (или пък на твърде широк) подлежеше на строго наказание. Първоначално такова провинение можеше да ви отведе в полицейския участък и да ви коства няколко плесници. При повторно провинение – лагер за „превъзпитание“, откъдето никой не беше сигурен, че ще излезе жив.

Страдахме в различна степен от тази липса на свобода според нуждата, която изпитвахме от нея. По това време бях любознателен младеж, живеех в столицата и следвах филология. Готвех се за интелектуална професия, свързана с преподаване или писане. Думата „свобода“ беше, разбира се, позволена и дори ценена, но като част от официалната пропаганда служеше да прикрива или да запълва една липса. Не бяхме свободни, но разполагахме с думата свобода. Тези, които искаха да участват в обществения живот, без да робуват на догмата, бяха принудени да практикуват онова „забравено изкуство на писане“, за което говори Лео Щраус – Езоповия език: да не се говори директно, а да се намеква – хитруване, което можеше да да ни изиграе лоша шега. На самия мен много ми липсваше свободата на словото, която подкопаваше и нейните основи – свободата на мисълта. Присъствал съм – мълчаливо – на много публични унижения на хора, за чието поведение се решаваше, че влиза в разрез с наложения модел, а аз се надявах да успея да си спестя подобна „критика“, без да издавам истинските си убеждения.

През последната година, която прекарах в България, преди да я напусна, бях току-що завършил университета и правех плахи опити за участие в обществения живот, като пишех статии за различни вестници. Чувствах се особено горд, когато

ми се струваше, че съм успял да заобиколя вездесъщата цензура. По повод на един национален празник ми бяха възложени да подготвя двойна страница в един ежедневник. Реших да пиша за няколко герои, загинали по време на антифашистката съпротива в борбата срещу тиранията, накратко герои с безспорни качества. Тънкостта се състоеше в това под предлог, че описвам миналото, да говоря за настоящето с цел да припомня, че трябва да воюваме за свободата. Това беше и заглавието, което избрах за тези страници: „За свободата!“ Спомням си, че много хора обърнаха внимание на тази моя публикация и тъй като разбираха намека към настоящето, ме бяха поздравили за моята находчивост... Такива бяха малките победи, с които се гордееше навремето един млад български автор. При всички случаи свободата беше най-скъпата ценност за мен.

Сега ще прескоча 48 години, за да се пренеса в днешна Европа. Установявам със смесено чувство на обърканост и тревога, че думата „свобода“ невинаги се свързва с действия, които одобрявам. Изглежда, че през 2011 г. този термин е станал запазена марка на крайно десните политически партии, били те националистически или ксенофобски: Партия на свободата в Холандия, чийто лидер е Герт Вилдерс, Австрийската партия на свободата, която бе ръководена от Йорг Хайдер до неговата смърт, Северната лига на Умберто Боси, която представя своите кандидати на изборите в Италия под името Лига на свободния народ, присъединявайки се по този начин към Народ на свободата на Берлускони. Вълната от антиюсюлмански и антиафрикански реакции в Германия след успеха на книгата на Тило Сарацин доведе до създаването на партия, вдъхновена от неговите идеи. Името ѝ е *Die Freiheit* (Свободата), а що се отнася до нейната програма, тя е да се „бори срещу растящата ислямизация на Европа“. В Украйна от 1995 г. съществува националистическа партия, наречена Свобода, която се бори срещу чуждото влияние, руско или

западно, както и срещу присъствието на чужденци. Нейният лозунг е „Украйна на украинците“. Тази съмнителна употреба на думата не е никак нова – в края на XIX век бива основан органът на френския антисеметизъм, ръководен от Едуар Дрюмон, чието име вече е *Ла либр парол* (*Свободно слово*).

Така повярвах първоначално, че свободата е една от основните ценности на демокрацията. Впоследствие осъзнах, че определен вид свобода може да се превърне в заплаха за демокрацията. Значи ли това, че заплахите за демокрацията днес идват не отвън, от страна на тези, които открито се представят за нейни врагове, а по-скоро отвътре, от идеологии, движения или брожения, които претендират, че защитават нейните ценности? Или че въпросните ценности невинаги са добри?

Вътрешни и външни неприятели

Най-важното политическо събитие на XX век беше сблъсъкът между демократични и тоталитарни режими: последните се представяха като коректив на недостатъците на първите. Този конфликт, довел до избухването на Втората световна война, до смъртта на около 60 милиона души и безброй страдания, завърши с победа на демокрацията. Нацизмът беше победен през 1945 г., комунизмът рухна през ноември 1989 г., а събитието, което олицетворява финалната развързка, е падането на Берлинската стена. Малко вероятно е в близко бъдеще тоталитарната заплаха да се появи отново. Наистина, много страни по света продължават да се позовават на комунистическата идеология, но хората не ги възприемат вече като заплаха, а по-скоро като отживелица, която няма да просъществува дълго. Единствената от тях, която все още е велика сила – Китай, – вече не се вписва в идеалния тип тоталитарна държава.

литарен режим. Коментаторите възприемат Китай по-скоро като бароков хибрид от комунистическа реторика, репресивно централизирано управление и пазарна икономика, която позволява, дори благоприятства – нещо немислимо за комунизма в Съветския съюз или при маоизма – отварянето към външния свят и забогатяването на хората. Трудно можем да допуснем в близко бъдеще военна агресия от страна на Китай срещу западните демокрации. Краят на Студената война утвърди изчезването на комунистическата заплаха.

В началото на XXI век вследствие на съвместното действие на няколко влиятелни политолози и на нападението срещу САЩ на 11 септември 2001 г. се обяви, че нов враг е заел мястото на стария, а именно интегристкият ислямизъм, който призовава за свещена война срещу всички демокрации начело със САЩ. Разрушаването на кулите близнаци в Ню Йорк от самолети-камикадзе, които причиниха смъртта на 3000 души, поразя света и разкри реална опасност. Но възприемането на този враг като опасност, каквато представляваше Съветската империя, означава игнорирането на разлика, чието подценяване е рисковано. Въпреки че ислямският интегризъм е сила, с която страните с преобладаващо мюсюлманско население трябва да се съобразяват, заплахата, която представлява неговата международна разновидност (позната като Ал Кайда) за западните държави, не може да се сравни със заплахата, която олицетворяваха комунистическите държави: тази заплаха изисква намеса на полицията вместо да се мобилизира мощна армия. Насилието, което Ал Кайда възплащава, напомня по-скоро за фракцията Червена армия в Германия или за Червените бригади в Италия, отколкото за Червената армия на Сталин.

Въпреки че такива терористични актове оставят трайна следа в демократичните общества, това се дължи в по-малка степен на нанесените от тях щети, отколкото на зрелищните реакции, които предизвикаха. САЩ реагираха на тази умела

провокация по същия начин, по който разярен бик реагира на размахваната пред него червена кърпа. Защото може ли да се сравнява конкретната атака на кулите близнаци в Ню Йорк с войните в Ирак и Афганистан, които продължават с години, причиниха стотици хиляди жертви, струваха милиарди долари и разклатиха трайно репутацията (а по косвен начин и сигурността) на САЩ в региона? Нещо повече, тази политика нанесе щети и в самата страна, които рефлектираха върху нейните европейски съюзници: такъв е случаят с узаконяването на мъченията, с дискриминацията на малцинствата или с наложените ограничения на гражданските свободи.

Ислямисткият тероризъм (или джихадизмът) е надежден кандидат за ролята, изпълнявана в миналото от Москва. Няма обществен модел, различен от демократичния, който да се явява днес като негов съперник. Тъкмо обратното, забелязваме един стремеж към изграждането на демокрация почти навсякъде, където преди тя е отсъствала. Това не означава, че демокрациите трябва да престанат да мислят за въоръжената си отбрана – населението на планетата не е подменено току-така от ангели, все още съществуват много причини за вражда, дори за агресия между народите. Ала глобален, световен враг вече няма. За сметка на това демокрацията ражда сили, които я поставят под заплаха, и новото в нашето съвремие е, че тези сили са по-значителни от онези, които я атакуват отвън. Борбата срещу тях и неутрализирането им са особено трудни, тъй като те на свой ред претендират за демократичност и на пръв поглед са легитимни.

Сама по себе си подобна ситуация, в която злото произхожда от доброто, няма нищо парадоксално – всички ние знаем такива примери. През XX век стана ясно, че човек е станал заплаха за собственото си съществуване. Благодарение на впечатляващия напредък на науката, той прониква до някои тайни на материята и успява да ги трансформира. Но това означава също така, че той е изложен на угрозата на ядрените

експлозии, на глобалното затопляне на планетата, на парниковия ефект, на мутациите при животинските и растителните видове вследствие на генетичните манипулации. За разлика от нашите предци през XVIII и XIX в., ние сме стигнали до убеждението, че науката може да носи надежда, но и да бъде заплахата за нашето оцеляване. Същото се отнася и за технологичните иновации, които облекчават физическите ни усилия, но често водят и до духовно обедняване – зависи как ги използваме.

Ние се гордеем с принципа за равнопоставяне между индивидите и народите. Същевременно осъзнаваме ясно, че ако всички обитатели на Земята консумират толкова блага, колкото западните общества, планетата ни в най-скоро време ще се окаже в недостиг на ресурси. Заявяваме гръмка, че всяко човешко същество има еднакво право на живот и се радваме на напредъка на превантивната медицина, която намалява детската смъртност. Но в същото време знаем, че неограниченото нарастване на световното население би било фатално.

Подобни парадокси са ни добре известни. По-малко познат е парадоксът на демокрацията, която ражда собствените си неприятели.

Крайностите дебнат демокрацията

ДЕМОКРАТИЧНИЯТ РЕЖИМ СЕ ОПРЕДЕЛЯ от характеристики, които в съчетание помежду си образуват сложна цялост. В нея те се ограничават и уравновесяват взаимно, защото, макар и да не се сблъскат фронтално помежду си, те имат различни източници и крайни цели. Наруши ли се равновесието, трябва да се бие тревога.

В етимологичен смисъл демокрацията е преди всичко режим, в който властта принадлежи на народа. На практика

целият народ избира своите представители, които създават суверенно закони и управляват страната за определен период от време. По това демокрацията се различава от традиционните общества, които се подчиняват на принципи, завещани от техните деди, или от абсолютните монархии, управлявани от крал по Божие право, където владетелите се редуват според принадлежността им към същия род. В една демокрация народът не съответства на някаква „естествена“ същност. Той се различава от фамилията, клана или племето не само в количествено, но и в качествено отношение, където определяща е роднинската връзка, както и от всяка друга колективна цялост, дефинирана от общи черти като раса, религия или роден език. Народ са всички родени на една и съща територия, плюс хората, които те са приели. При демокрацията, поне на теория, всички граждани имат еднакви права и всички поданици са равни по достойнство.

Модерните демокрации се считат за либерални, когато към този първи основен принцип се добави и втори – свободата на индивидите. Народът е суверен – всеки избор, различен от този, би означавал той да бъде подчинен на външна сила, но неговата власт е ограничена – тя свършва на прага на индивида, който у дома си е господар. Една част от живота на индивида се обуславя от държавната власт, друга е независима – личното развитие се е превърнало в легитимна цел на индивидуалното съществуване. В този смисъл не можем да подчиним живота в обществото на един единствен принцип, тъй като благополучието на колектива не съпада с благополучието на индивида. Връзката, която се създава между двете форми на автономия, суверенитет на народа и свобода на личността, предполага тяхното взаимно ограничаване – индивидът не може да наложи своята воля на обществото и обществото не може да се намесва в личния живот на гражданите.

Демокрациите се позовават също така и на определено разбиране за политическо действие. Тук те се опитват да из-

бегнат две крайности. От една страна, за разлика от теокрациите и тоталитарните режими, те не обещаваат спасение на народа си, нито му налагат конкретен път, който да следва, за да го постигне. Изграждането на земен рай не влиза в тяхната програма, а несъвършенството на всеки социален ред се смята за неопровержим факт. Но от друга страна, демокрациите се отличават от традиционните и консервативни режими, в които се смята, че едно наложено от традицията правило никога не бива да се поставя под въпрос. Демокрациите отхвърлят фаталистичното поведение на примиреност. Тази междинна позиция позволява различни тълкувания, но можем да кажем, че всяка демокрация носи в себе си идеята за възможно подобрение на социалния ред и за усъвършенстване благодарение на общите усилия. Днес думата „прогрес“ буди подозрение, но идеята, която внушава, е неделима от демократичния проект. Резултатът е налице – жителите на демократични страни, макар и често недоволни от положението си, живеят в един по-справедлив свят, отколкото гражданите на другите страни. Те са защитени от законите, ползват се от солидарността между членовете на обществото, която помага на възрастните, болните, безработните, бедните. Могат да се позовават на принципите за равенство и свобода, дори и на този за братство.

Демокрацията се характеризира не само с определен начин на установяване на власт или с крайната цел на управлението, но и по това как се упражнява властта. Тук ключовата дума е *плурализъм*, тъй като, дори всички власти да са легитимни, те не трябва да бъдат поверявани на едни и същи хора, нито съсредоточавани в едни и същи институции. От решаваща важност е съдебната власт да не бъде подчинена на политическата власт (в която са събрани изпълнителната и законодателната), а да може да взема независими решения. Същото важи и за медийната власт – последната от властите, която вместо да обслужва само правителството, трябва да

остане самата плуралистична. Икономиката, която зависи от частните капитали, запазва своята автономия спрямо политическата власт като последната не се превръща в обикновен инструмент за задоволяване на икономическите интереси на няколко магнати. Волята на народа се натъква и на друг вид ограничение: за да избегне последствията от преходни настрояния или умела манипулация на общественото мнение, тя трябва да се придържа към основните принципи, заложиени в Конституцията след зрял размисъл или просто наследени от мъдростта на народите.

Опасностите, присъщи на самата демократична идея, произтичат от изолирането и облагодетелстването на само един от нейните компоненти. Общото между отделните опасности е наличието на определена прекомерност. Народът, свободата, прогресът са съставни елементи на демокрацията, но ако един от тях се отдели от другите, като по този начин се измъкне от всякаква форма на ограничение и се утвърди един-единствен принцип, те стават опасности: популизъм, ултралиберализъм, месианство – интимните неприязтели на демокрацията.

Това, което древните гърци наричат *hubris* или крайност, е било смятано за най-големия недостатък на човешката природа – самоопиянение, самоувереност, които карат човек да мисли, че може всичко. Нейната противоположност – умереността, мярката – е била смятана за истинска политическа добродетел. Херодот, един от първите, който говори за нея, разказва в своята *История* за един случай на *hubris*, който довежда до катастрофални последици. Персийският цар Ксеркс искал да тръгне на война срещу атиняните, за да разшири още повече царството и властта си. Преди да вземе окончателно решение, той се обърнал към своите съветници за мнение. Един от тях, Артабанос, се опитал да го разубеди да не започва война: „Небето винаги наказва тези, които престъпват мярката. Така понякога голямата армия може да отстъпи пред

шепа хора, когато завистливото небе в пристъп на паника или чрез своя гръм я погубва недостойно, тъй като единствено то има право на гордост.¹ Царят не послушал този мъдър съвет. Последствията за него и за неговата страна били наистина разрушителни.

При древните гърци боговете наказват възгорделите се хора, които искат да заемат тяхното място и си мислят, че могат да решават всичко. При християните човек е белязан от първороден грях още преди своето рождение, което сериозно ограничава неговите амбиции. Гражданите на днешните демократични страни не вярват задължително в боговете, нито в първородния грях. Но ролята на спирачка на техните амбиции изпълнява самата комплексност на социума и на демократичния режим. Той трябва да намира баланс между многото си задължения и разнопосочните интереси, които има да удовлетворява. Най-големият враг на демокрацията е опростяването, което свежда плуралистичното до едно единствено нещо и по този начин отваря вратата за крайността.

За да анализирам вътрешните заплахи на демокрацията, произтичащи от съставните ѝ елементи – прогрес, свобода, народ, – ще се уповавам в тази книга на собствения си опит, през първата третина от своя живот прекаран в тоталитарна страна, а следващите две третини – в либерална демокрация. Тъй като междуременно станах историк на идеите, не можах да се въздържа да илюстрирам темата си с припомняне на няколко страници от миналото. Но тези позовавания ще бъдат кратки и по никакъв начин не претендирам, че те могат да изместят анализи, правени и от други автори. Разказът ми ни най-малко не е изчерпателен и аз премълчавам други вътрешни заплахи за демокрацията, т.е. говоря само за това, което познавам. Дълга много на различни автори, цитирани

¹ Hérodote / Thucydide, *Œuvres complètes* (Събрани съчинения), Gallimard, « Pléiade », 1964, *L'Enquête*, VII, 10, p. 467.

в книгата, но най-вече на моя приятел Франсоа Флао, философ и изследовател в областта на хуманитарните науки, чието мнение и публикации подхранват моите размисли от десетилетия. С тези страници целя не да предложа лек или рецепта, а да допринеса за по-пълното разбиране на времето и пространството, в които живеем.